

ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARI: MA'NO QAMROVI SINXRONIK VA DIAKRONIK KESISHMADA HAMDA ULARNING TARJIMADA BERILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada adabiyotshunoslik terminlarining sinxronik va diakronik yondashuvlar asosida tahlili hamda ularning tarjima jarayonida berilishi muhokama qilinadi. Terminlarning vaqt davomida qanday o'zgarishi va turli tillardagi tarjimalarida yuzaga keladigan muammolar yoritiladi. Shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent berish, kontekstual moslashtirish va izohlovchi tarjima usullari haqida ma'lumot beriladi. Tadqiqot natijalari adabiyotshunoslik terminologiyasining aniq va ilmiy izchil tarjima qilinishining ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *Adabiyotshunoslik, terminologiya, sinxronik tahlil, diakronik tahlil, tarjima, ekvivalent, izohlovchi tarjima, terminlarezalizm*

Kirish

Adabiyotshunoslik terminologiyasi adabiy asarlarni tahlil qilish, tushuntirish va tadqiq etishda muhim o'rin tutadi. Ushbu terminlar tarixiy jarayonda shakllanib, rivojlangan bo'lib, ularning ma'nosi va qo'llanilishi vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, adabiyotshunoslik terminlarining ma'no qamrovi sinxronik (bir davr ichida) va diakronik (turli davrlar bo'ylab) kesishmada o'rganilishi hamda tarjimada qanday aks etishi muhim ilmiy masala hisoblanadi.

Sinxronik va diakronik tahlil

Adabiyotshunoslik terminlarini tahlil qilishda ikkita asosiy yondashuv mavjud:

1. **Sinxronik yondashuv** – ma'lum bir vaqt oralig'ida terminlarning qo'llanilishi va ularning mazmuniy xususiyatlarini o'rganadi. Masalan, XX asrda «modernizm» atamasining adabiyotda qanday qo'llanilganini aniqlash¹.

Dunyoning konseptual tasviri universalligi konseptualizatsiya tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Konseptualizatsiya inson bilim faoliyatining muhim jarayonidir: inson tomonidan olingan axborotni tushunish inson ruhidagi

¹ Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

tushunchalar va butun konseptual sistemaning shakllanishi bilan birga keladi². Konseptual sistema yoki tuzilma inson aqli, ularning tartibli birlashuvi tomonidan berilgan barcha tushunchalarning jamlangan aqliy darajasi yoki aqlli tuzilma hisoblanadi³. Jahon tilshunosligida kognitiv tilshunoslikka xos konsept va u bilan bog‘liq tadqiqotlarni, xususan, non bilan bog‘liq leksemalarni olamning lisoniy manzarasi nuqtayi nazaridan tadqiq etish tilshunoslik fani oldidagi muhim dolzarb masalalardan biridirealizm Shuningdek, idrok, tushuncha, konsept kabilar inson ongida faoliyat yuritadigan toifalarni shakllantirishning asosini tashkil etadi. Bundan tashqari, konsepsiya dialekt konsepsiyasining o‘ziga xosligini tavsiflovchi eng muhim, asosiy toifadirealizm

O‘zbek tili konsepsiya sferasining bir qismi bo‘lib, dialektal konsepsiya sferasi dunyoning dialekt tilidagi manzarasida ifodalanadi. Xalq dunyoqarashini o‘rganish va milliy madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash dialektik so‘zda amalga oshirilgan sodda dunyoni qayta tiklash, xalq madaniyatining an‘anaviy yo‘lini va uning elementlarini yo‘q qilish muammosi bilan bog‘liq. O‘zbek madaniyati va o‘zbek tilining asosiy tushunchalaridan biri ko‘p asrlar davomida makrokonsepsiyasi hisoblanadi. Uning tuzilishi, etnik-madaniy va semantik rejalarining har tomonlama lingvistik va madaniy tavsifi, madaniy va lingvistik doimiy bo‘lgan non tushunchasi o‘zbek tili konseptual sohasining markazida joylashgan degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. O‘zbek ma’naviy madaniyatida (kitob va xalq), milliy mentalitetda, kundalik hayotda va shunga mos ravishda boshqa tushunchadan doimiy foydalanishda “non” nafaqat tabiiy hayotni qo‘llab-quvvatlash ma’nosini, balki o‘zbek xalqi ma’naviy hayotining ma’nolarini ham qamrab oladi. Ushbu soha lug‘atlarida non leksemasi o‘rganilayotgan konsepsiyasining semantik maydonini shakllantiradi. Bu lug‘atlar bir qismli va ikki qismli nominatsiyalarni hamda o‘zbek tilida non bilan bog‘liq lug‘aviy birliklarning tadqiqini qayd etadi. Materiallarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek dialektlarida

² . Keith Allan. The Oxford Handbook of the History of Linguistics, Oxford University Press London, 2013. P. 93

³ Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. - М.: Наука, 1981.

non konsepsiyasi ushbu oziq-ovqat mahsulotining ko‘plab nominatsiyalari bilan ifodalanadi.

2. **Diaxronik yondashuv** – terminlarning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishini tahlil qiladi. Realizm (lotincha *realis* – voqeiy narsalar) – san’at va adabiyotdagi asosiy ijodiy uslublardan biri. San’at va adabiyotning ikki asosiy ijodiy uslubi bor: realizm va romantizm. V.G.Belinskiy “Rus povestlari va Gogol povestlari haqida”⁴ maqolasida romantizm va realizm ijodiy uslublarini ko‘zda tutib, poeziyani “ideal va realistik poeziya”ga ajratgan edi. Realizmning bosh prinsipi turmushni rostgo‘ylik bilan tasvirlash, hayot haqiqatini to‘g‘ri yoritishdirezalizm Tipiklik realistik san’at va adabiyotning negizidirezalizm Tipik xarakterlarni tipik sharoitda tasvirlash hayot haqiqati va uning qonuniyatini to‘laroq hamda yorqinroq yoritishga, mujassamlashtirishga xizmat qiladi ⁵. Obrazlar tipiklashtirilmasa, mukammal realistik asar darajasiga ko‘tarila olmaydi. Realist san’atkor hayotning eng muhim va xarakterli voqea-hodisalarini tasvir obyekti qilib oladi, hayot voqeliklarini saralab to‘playdi, ularni badiiy umumlashtiradi va individuallashtirilgan tipik obrazlarda mujassamlashtiradi⁶. Realizm elementlari, voqelikni realistik tasvirlash tendensiyalari, ko‘pincha, romantizm bilan yonma-yon yoki aralash holda namoyon bo‘ladi. Shart-sharoit, mavzu va yozuvchi ko‘zlagan ijtimoiy-estetik maqsadning mohiyatiga qarab, alohida olingan badiiy asarlarda romantika yoki romantik tamoyillar yetakchi bo‘ladi. Shu bilan birga, ta’kidlash lozimki, realistik asarda romantizm elementlarining, romantik asarda realizm elementlarining bo‘lishi ham tabiiy holdirezalizm Realizm ijodiy uslubi konkret, tarixiydirezalizm U bir nuqtada turib qolmadi, uning mohiyati va ijtimoiy-estetik vazifasi o‘sib, o‘zgarib bordi. Binobarin, adabiyotshunoslikda ba’zan realizmni tasnif etib, “antik realizm”, “ilk realizm” kabi iboralar ham qo‘llaniladi. O‘zbek mumtoz adabiyotidagi realizm tendensiyalarining rivojlanishida mumtoz yo‘nalish (ayniqsa, Navoiy ijodi), demokratik tendensiyadagi adabiyot (Turdi, Maxmur, Gulxaniy va boshqalar ijodi) muhim rol o‘ynaydi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy va Avaz

⁴ Белинский В.Г.. Взгляд на русскую литературу. М., Современник, 1988

⁵ Комиссаров В. Н. Общая теория перевода: учеб. Пособие. – М.: 1999. – 136 с.

⁶ Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.

O‘tar kabi demokrat, ma’rifatparvar shoirlar ijodi bilan o‘zbek adabiyotidagi realizm o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko‘tardi

Realizm keng ma’noda Gomer va Dante, Shekspir va Rasin, Firdavsiy va Navoiy ijodiga ham xos xususiyat, zero, hayotiylik va samimiylilik bu mumtoz ijodkorlarning asarlarida katta mahorat bilan ifoda etilgan.⁷ Ammo realizm adabiy metod yoki adabiy yo‘nalish sifatida yozuvchidan voqelikni hayotiy va haqqoniy aks ettirish tamoyiliga izchil rioya etishni, inson va tashqi olamni ongli ravishda o‘rganish va bilishni taqozo etadi. Shu ma’noda jahon adabiyoti 19-asrga kelibgina o‘z taraqqiyotining realizm metodiga asoslangan yangi bosqichiga erishdi.

Realizmning metod sifatida paydo bo‘lish vaqti masalasida adabiyotshunoslikda turlicha qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar hayotni realistik tasvirlash usullari qadim zamonlardan beri davom etib kelayotgani va bu usullarning turli bosqichlarni bosib o‘tganini nazarda tutib, antik uyg‘onish davri realizmi, ma’rifatparvarlik realizmi va sotsialistik realizm tushunchalarining mavjudligi haqidagi qarashlarni olg‘a surib keladilarealizm Boshqa tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, realizm ijodiy metod sifatida 18-asrda oilaviymaishiy va ijtimoiymaishiy romanlar yaratilishi bilan bir vaqtda maydonga kelgan. Realizmning 19-asr 30-yillarida Yevropa adabiyotida shakllana boshlaganligi haqidagi fikr aksar adabiyotshunoslar tomonidan qabul qilingan bo‘lib, bu fikr Yevropa xalqlari adabiyotlarida voqelikni haqqoniy tasvirlash tamoyili yuksak ijtimoiytahliliy shakllarda keng va teran ifodalanganligi bilan tasdiqlanadi.

O‘zbek adabiyotida hayotni realistik tasvir etish mayllari garchand Navoiy, Bobur va boshqa yozuvchilar ijodida ko‘ringan bo‘lsada, bu mayllar Turdi, Maxmur, Gulxaniy, keyinchalik Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz singari shoirlar ijodining asosiy yo‘nalishini tashkil eta boshladi. Ayniqsa, milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti namoyandalari M. Behbudiy („Padarkush“), Fitrat („Munozara“, „Hind sayyohi bayonoti“, 1917—19y.lar she’riyati), Cho‘lpon (1914—21 yillar she’riyati, „Qurboni jaholat“ „Vayronalar orasidan“, „Kecha va kunduz“), Qodiriy („Ulokda“, „Juvonboz“, „Kalvak Mahzumning xotira daftaridan“, „Toshpo‘lat tajang nima

⁷ Гафуров И., Мўминов О., Қамбаров Н. Таржима назарияси. – Т.: Тафаккур Бўстон, 2012. – 216 б.

deydi?“ „O‘tgan kunlar“), Hamza (milliy she‘rlar, „Zaharli hayot“ „Paranji sirlari“) va boshqa ijodida realizm adabiy metod sifatida aniq-tayin qirralarini kasb etdi⁸. Bu yozuvchilarning bir qismi, milliy mentalitetni hisobga olgan holda, realistik asar to‘qimasiga sentimentalizm va romantizm unsurlarini ham olib kirdi. Realizm Shunga qaramay, o‘zbek adabiyotida realizmning adabiy metod sifatida shakllanishi xuddi shu davr adabiyoti bilan bog‘liq.

O‘zbek adabiyotida realizmning shakllanishida Ayniy („Buxoro jallodlari“, „Doxunda“, „Kullar“), Oybek („Qutlug‘ qon“, „Navoiy“, „Quyosh qoraymas“, harbiy lirika), G‘afur G‘ulom („Shum bola“, „Yodgor“, urush davri lirikasi), shuningdek, Hamid Olimjon („Zaynab“, „Zaynab va Omon“, lirika), Shayxzoda („Mirzo Ulug‘bek“, lirika), Mirtemir, Zulfiya va boshqa yozuvchilarning xizmatlari katta. Sotsialistik REALIZM „ochiq sistema“ deb e‘tirof etilgan 60—70-yillarda Shuxrat („Shinelli yillar“), O. Yoqubov, („Ulug‘bek xazinasi“), P. Qodirov („Yulduzli tunlar“), E. Vohidov, A. Oripov, Rauf Parfi, Omon Matjon, keyinchalik h. Xudoyberdiyeva, Tog‘ay Murod va boshqa yozuvchilar ijodi tufayli o‘zbek adabiyotidagi realizm o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko‘tarildi⁹. O‘zbek adabiyotida realizmning qaror topishida, bir tomondan, milliy adabiy zamindan oziqlanish, ikkinchi tomondan esa, rus va jahon realistik adabiyotining eng yaxshi an‘analari va tajribalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Realizm, voqelikni aynan o‘ziga o‘xshatib aks ettirish bilan chegaralanmay, balki insonning hali ro‘yobga chiqmagan, ishga tushirilmagan imkoniyatlarini ham uz tasavvuri bilan to‘ldirib tasvirlashi hamda asarga xayoliy obraz va unsurlar kiritishi mumkin. Badiiy ijodda realizm ijtimoiy hayotdagi illat va ziddiyatlarni aks ettirish orqali uni jamoatchilik hukmiga havola etish va tasvirlangan voqelikka hukm chiqarishdan iborat bo‘lgan; 19-asr realizmi tanqidiy yo‘nalashda bo‘lganligi uchun tanqidiy realizm deb yuritiladi. Hikoyanavislikning ortishi borliqni yanada chuqurroq yoritish imkonini berdi, realistik san‘at imkoniyatlarini kengaytirdi. Rassomlar asarda ishlatilgan har bir buyum va unurni ifodali va asar g‘oyasini

⁸ Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 220 б.

⁹ Раҳимов Ф. Таржима назарияси ва амалиёти. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – 176 б.

ochishida xizmat qilishiga harakat qildilarealizm 19—20-asrlar realizmi uchun umumiy xususiyat bu uning tarixiyligi, inson harakterini ifodalashda aniq tarixiy shartsharoitni hayotga yaqin qilib olinishidir (O. Domye, G. Kurbe, I. Repin, realizm Guttuzo va boshqalar).

O‘zbekiston san’atida realizm dunyoviy yo‘nalish tamoyillari, demokratik hamda ma’rifatparvarlik harakatlari zaminida kamol topdi. Dastlab sodda ibtidoiy san’at namunalarida, keyinchalik yuksak darajada rivojlangan miniatyura san’atida realizm unsurlari ko‘zga tashlanadi. Zamonaviy tasviriy san’atda 19-asr oxiri —20-asr boshlarida realizm shakllana boshladi. 20-asrning 20—30-yillarida milliy realistik jarayonlar B. Hamdamiy, L. Nasriddinov, L. Abdullayev va boshqa rassomlar asarlarida rivojlandi. O‘zbekistonlik realist rassomlar ilg‘or qarash va yo‘nalishlarda shkod qilib realizmni yangi imkoniyatlar bilan boyitmokda. “Realizm” tushunchasi XIX asrda va XXI asrda qanday talqin qilinganini taqqoslash.

Tarjimada adabiyotshunoslik terminlarining berilishi

Tarjima jarayonida terminlarning aniq va ilmiy izchil tarjima qilinishi muhim. Bu jarayonda uch asosiy usul qo‘llaniladi:

1. **To‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent berish** – agar boshqa tilda ushbu termin uchun aniq muqobil bo‘lsa, uni bevosita tarjima qilish. Masalan, "romantizm" – "romanticism".

2. **Kontekstual moslashtirish** – ba’zan termin boshqa tilda muayyan adabiy an’analarga ko‘ra o‘zgacha talqin qilinishi mumkin. Masalan, rus adabiyotshunosligidagi "realizm" va g‘arbiy adabiyotdagi "realism" tushunchalarining ba’zi farqlari borealizm

3. **Izohlovchi tarjima** – agar termin aynan mos kelmasa, uni izoh bilan tushuntirish kerak. Masalan, "grotesk" tushunchasi ba’zan «keskin qarama-qarshilik asosida shakllangan estetik uslub» deb tushuntirilishi mumkin.

Xulosa

Adabiyotshunoslik terminlarini to‘g‘ri tushunish va tarjima qilish ularning sinxronik va diaxronik kesishmalardagi tahliliga bog‘liq. Tarjima jarayonida terminlarning ilmiy an’anaga mos ravishda ekvivalentlarini topish, ularni to‘g‘ri

talqin qilish va izohlash muhim hisoblanadi. Bu nafaqat terminologiya barqarorligini ta'minlaydi, balki ilmiy-tadqiqiy ishlarning sifatini oshirishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Байрамова Л.К. Введение в контрастивную лингвистику. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2005.
2. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. - М.: Наука, 1981.
3. Basil Hatim and Ian Mason. Discourse and the Translator. Series editor Christopher N. Candlin. - Longman Limited, 1997.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. OTM uchun darslik. –Toshkent: 2013.
5. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода: учеб. Пособие. – М.: 1999. – 136 с.
6. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС, 2002. – 424 с.
7. Раҳимов Ғ. Таржима назарияси ва амалиёти. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – 176 б.
8. Рецкер А.И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. – М.: Р. Валент, 2007. – 244 с.
9. Гафуров И., Мўминов О., Қамбаров Н. Таржима назарияси. – Т.: Тафаккур Бўстон, 2012. – 216 б.
10. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 220 б.
11. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
12. Keith Allan. The Oxford Handbook of the History of Linguistics, Oxford University Press London, 2013. P. 93
13. Белинский В.Г.. Взгляд на русскую литературу. М., Современник, 1988